

Türk-Sovyet Ekonomik İlişkilerinde 1937 Kliring Ticaret Anlaşması'nın Yeri

Erdal Bilgiç*

Giriş

Bu çalışmanın amacı Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında 1937 yılında imzalanan Kliring Ticaret Anlaşması'na giden yolu Türkiye'nin 1930'lu yıllarda uyguladığı dış ticaret politikaları bağlamında ele almaktır. 1929 yılında Türkiye Lozan Anlaşması'nda belirlenen gümrük oranlarının son bulmasıyla dış ticaret politikalarını daha özgürce belirleyebileceği bir döneme girdi. Dünya Ekonomik Buhranı'nın bu döneme denk gelmesiyle dış ticaret politikalarında cari açık vermemeyi hedefleyen Türkiye'nin kullandığı yöntemlerden ilki ithalata kontenjan uygulamasını getirmek oldu. 1930'ların başlarında ne kadar ihracat yapılıyorsa o kadar ithalat yapılmasını sağlayan *netto-balans* dış ticaret yöntemi anlaşması ilk defa Sovyetler Birliği ile imzalandı. Diğer ülkelerle imzalanan ticaret anlaşmalarına örnek olan *netto-balans* anlaşması 1931 yılından sonra birkaç defa daha ek protokollerle uzatılarak 1937'a kadar uygulamada kaldı. Kliring Ticaret Anlaşması görüşmelerinde Sovyetler Birliği ile 1936 yılında başlanan ticaret anlaşması görüşmelerinde Kliring yöntemine başlarda Sovyet ticaret uzmanları itiraz ettiler ve *netto-balans* sisteminin devam etmesini istediler. Ancak Türkiye kambiyo sisteminin yönetilmesine olanak verdiğini ve ödemeler sisteminde avantaj sağladığını düşündüğü Kliring Ticaret Anlaşması'nı Sovyetler'e kabul ettirdi. Kliring ticaret anlaşmasının imzalanmasıyla Sovyetler Birliği içerisinde yayınlanan ekonomi makalelerinde anlaşmadan son derece olumlu bahsedildi. Makalelerinde Sovyet ticaret uzmanları Kliring yöntemi ile daha kesin ve kuralları daha iyi getirilmiş bir ticaret yöntemi benimsenmiş olduğunu anlattılar. Kliring Anlaşması'yla Sovyet sanayi ürünlerinin Türkiye'ye olan ihracatı artacaktı. Ayrıca ihraç edilen ürünlerin birçoğuna döviz ödenmeyecek karşılığında Türk menşeli mallar ithal edilecekti. İkinci

* Dr., İktisat Tarihi, İstanbul/TÜRKİYE, erdalbilgic@yahoo.com

Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler ve Türkiye arasında büyük ticaret işlemleri olmasa da Kliring ticaret yöntemi devam etti. Savaştan sonra iki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinin savaş öncesi gibi devam etmesini engelleyen önemli etkenlerden biri Türkiye'nin Kliring sistemi üzerinde ısrarcı olmasıydı. Sovyetler ise yeni bir ticaret sisteminin belirlenmesini istiyordu. Savaş sonrası yeni ticaret koşullarını soğuk savaş belirleyecekti.

Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye Ekonomisi

Lozan Anlaşması'nın hemen ardından dışa açık koşullarda uygulanan ekonomik politikalar Türkiye'de 1920'ler boyunca istenilen iktisadi büyüme ve genişlemeyi sağlayamadı. Ülkenin ihtiyaç duyduğu bazı temel ürünlerde cari açık işlemlerini artırıcı dış bağımlılığı devam etti. Yatırım ve tüketim ürünlerinin ülke içindeki üretimi istenilen ölçülerde arttırılmadı.¹ 1929 Dünya Ekonomik Buhranı birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'nin de dış ticaret politikalarında değişikliğe gitmesine neden oldu. Türkiye'nin aynı zamanda ekonomik kalkınma yolunda çare aradığı döneme denk gelen dünya iktisadi krizi Hükûmetin dış ticaret politikaları ile sanayileşme politikalarının bir arada yürütülmesi imkanını sağladı. Türk Hükûmeti dünyanın yaşadığı buhrandan ülkeyi minimum hasarla kurtarmak için kambiyo kontrolü, ikili ticaret anlaşmaları ve ithalat üzerinde miktar kısıtlamaları gibi çeşitli çarelere başvuracaktı.² Ekonomik buhranın başlangıcından önce Türkiye öncelikle bir kambiyo krizi yaşadı. Liranın değer kaybetmesi kısa süreli paniğe yol açsa da 1930'ların hemen başında Hükûmet Türk lirasının değerini korumak için bazı adımlar attı. Liranın değerinin korunması aynı zamanda dış ticaretteki cari açığı kapatmak için ithal ikamesine dayalı sanayileşmenin de tetiklenmesine yol açacaktı.³ Dünya ekonomik buhranı yeni iktisadi politikalarda iki kavramı öne çıkardı. İlk olarak ülkenin ithal ikamesi yaklaşımı değişti. İkinci olarak ise yerli malının tüketimi özendirilemeye çalışıldı. Dokuma kumaş, şeker, çimento, tekstil ürünleri en çok korunan ve ülke içindeki üretimi teşvik edilen ürünler olacaktı.⁴

Dünya krizinin başlangıç yıllarında dünya tarım ürünleri fiyatları önemli ölçüde düşünce Türkiye'nin tütün, kuru üzüm, fındık ve pamuk gibi önemli

1 Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 244.

2 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 197.

3 Tezel, *age.*, s. 199.

4 Çavdar, *age.*, s. 245.

ihraç ürünlerinin fiyatları da 1929-1933 arasında neredeyse %50 kadar geriledi. Piyasalara ihraç ürün veren tarım kesiminin gelirleri bu yüzden büyük miktarlarda düşüş yaşadı. Tarım üreticileri kayıp yaşarken koruma tedbirlerinden dolayı imalat sanayi önemli ölçülerde toparlanma yaşadı. Hükümet Keynes politikaları uygulamıyordu ancak denk bütçe ve sıkı para politikaları ile bir yandan krizin etkilerini ülke içinde azaltmaya çalışırken diğer yandan ithal ikameci politikaların öncüsü bir iktisadi politika ile sanayileşmeye çabalıyordu.⁵

Türk Hükümeti Lozan Anlaşması'nın dış ticaretine koyduğu bazı yaptırımlar ortadan kalkınca ilk olarak gümrük duvarlarını yükseltici bir hamle yaptı. 16 Mayıs 1929'da 1447 sayılı kanun ile Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu kabul edildi.⁶ Arkasından 1499 sayılı Gümrük Tarifesi Kanunu 1 Haziran 1929 tarihli resmî gazetede yayımlandı.⁷ 25 Şubat 1930 tarihinde 1567 tarihli kanun ile Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında kanun kabul edildi.⁸ 11 Haziran 1930 tarihinde 1715 sayılı kanun ile TCMB kuruldu.⁹ Banknot ihracının 30 senelik tekeli bankaya verildi. Devlet tarafından o ana kadar ihraç edilmiş 158.748.563 liralık evrakı uhdesine aldı. Devlet bunun karşılığında yüzde bir faizli 158.748.563 liralık hazine tahvili verecekti. 1909 sayılı Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti teşkiline dair kanun 30 Aralık 1931 tarihinde Resmî Gazetede yayımlandı.¹⁰ 29 Mayıs 1932 tarihinde 1993 numaralı kanun ile İktisat Vekâletinin altında

5 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 186-191.

6 "Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu (30 Mayıs 1929)", Kanun No. 1447, *Resmî Gazete*: 30 Mayıs 1929, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1203.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022.

7 "Gümrük Tarifesi Kanunu (1 Temmuz 1929)", *Resmî Gazete* Sayı: 1230, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1230.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022

8 Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun (20 Şubat 1930), Kanun No. 1433, *Resmî Gazete*: 25 Şubat 1930, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1433.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022.

9 "Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu (11 Haziran 1930)", Kanun No. 1715, *Resmî Gazete*: 30. Haziran 1930, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1533.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022.

10 "Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti Teşkiline Dair Kanun (29 Aralık 1931)", Kanun No. 1909, *Resmî Gazete*: 30 Aralık 1930, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1989.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022.

bir Takas Komisyonu kuruldu.¹¹ Görevi devlete ait kurumlar tarafından ithal edilecek eşyanın satın alınmasına ait talep ve teklifleri toplamaktı. Özel girişimcilere ait ithalata bu kurum karışmayacaktı. Heyetin içinde devlete ait olan fabrikalardan Milli Müdafaa Vekâletine kadar birçok ithalat yapan kuruluştan görevliler bulunacaktı. Türkiye'nin gümrük vergisi tahsilatı Lozan Anlaşmasının gümrükler üzerindeki yaptırımları sonlanınca 1929 yılında 41 milyon liradan 1930 yılında 56 milyon liraya çıktı. Ekonomik krizin etkisi ile 1933 yılında uygulanmaya başlanan yeni dış ticaret politikalarından dolayı 33 milyon liraya düştü. Buradaki amaç zaten gümrüklerden elde edilen kazancı arttırmak değil, ülkenin üretici güçlerinin korunması ve ithal ikameci sanayinin devlet eliyle geliştirilmesiydi.¹² 1930-1939 arasında Türkiye'nin izlediği iktisadi politikalarını belirleyen iki unsurdan biri korumacılık diğer ise devletçilikti. Kriz döneminde Türkiye dış ticaret politikaları ile ekonomisi dış etkenlerden korumaya çalışarak milli bir sanayileşme hamlesi dendi. Devlet ara ve ham maddeleri üreterek ülke içinde yeni bir burjuvazi yaratma çabalarını ön plana çıkardı. Dış ticaret ve kambiyo ile ilgili düzenlemeler 1929-1931 arasında, devletçiliğe geçiş ise 1932 yılında oldu. 1938 hariç her yıl ticaret fazlası verilecek bir döneme geçildi.¹³

Türkiye ithalattaki miktar kısıtlamalarını uygulamaya 1931'in kasım ayında ilan ettiği kota listeleri ile başladı. Tarım makineleri, ilaçlar, sanayi makine ve teçhizatları kotalar dışında bırakıldı. Hükümet kotalardaki fiziki kısıtlamaları bazen üç aydan üç aya bazen altı aylık dilimler zarfında ülkenin üretiminde meydana gelen değişmelere göre şekillendirecekti.¹⁴ İthalat hacminin 1930'ların ortasına doğru oldukça düşmesi Türkiye'nin uygulamaya çalıştığı sanayileşme politikaları ile ters düşmeye başlayınca Hükümet ithalat hacmini ihtiyaç duyduğu ürünler yönünde büyötmek için takas ve Kliring Anlaşmaları yapmaya başladı. Öncesinde 1931 ve 1932'de ihracatçılara ihraç tutarlarının yarısı kadar ithalat lisansları dağıtıldı. Türkiye 1932'den itibaren kendi ekonomik koşullarını gözeterek ithalatının önemli bir bölümüne kota rejimi uygulamaya başladı. Kotalar, takas sistemi ve ithalat lisanslarının dağıtılması ile birlikte ipekliler, yünü ve pamuk dokuma

11 "Takas Komisyonu Teşkilî Hakkında Kanun (31 Mayıs 1932)", Kanun No.1993, *Resmî Gazete*: 29 Mayıs 1932, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2112.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17 Ekim 2022.

12 Tezel, *age.*, s. 201.

13 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 59-68.

14 Tezel, *age.*, s. 205.

kumaşlar gibi ülkenin ithalatını azaltacak ürünler üzerinde baskı kurulması buradan doğan rantların tüccarların eline geçmesine neden oldu.¹⁵ 1933 yılı ile birlikte Türkiye dış ticaretinde yeni adımlar atarak ticaretinde önem arz eden ülkeler başta olmak üzere bazı ikili ticaret anlaşmaları imzalamaya başladı. Bu anlaşmaların asıl amacı Türk ürünlerine gümrük avantajları sağlamak ve ithalatta Türkiye'nin sanayileşmesi için elzem olan ürünlerin öncelikli olarak sağlanmasıydı.¹⁶

Türkiye ve Sovyetler Birliği Arasındaki Dış Ticaretin Evreleri

Türkiye'nin dünya ekonomik krizine kendi iktisadi gelişimlerine de yön vermesi elzemken uyguladığı dış ticaret ve ekonomi politikalarını kısa bir özet geçtikten sonra uygulanan politikalardan Sovyetler Birliği ile olan dış ticaret münasebetlerinin münezzeh olmadığını söylemek doğru olacaktır. Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki dış ticaret 1920'lerin ikinci yarısında kadar otonom kanunlar ve karşılıklı verilen notalarla devam etti. 1923-1924 hesap yılından itibaren Sovyet ticaret uzmanları tarafından dış ticaretin gelişmesi için adımlar atılırken Türk tüccarlara ithalatta bazı imtiyazlar tanınarak Sovyetler Birliği'ne lisanssız ürün satma imkânı verildi. Lisanssız ithalat hakkı Türk-Sovyet dış ticaretinin artmasına büyük katkılar sağladı. İki ülke arasında artan dış ticaret yeni bir safhaya geçilmesini zorunlu kıldı. Ticaret anlaşması için uygun şartlar oluşunda Türk ve Sovyet bürokratları 1926 yılında Ankara'da görüşmelere başladı ve 11 Mart 1927günü bir anlaşma sağlandı.¹⁷

1927 Anlaşması Türk-Sovyet dış ticaretinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Türkiye Sovyetler Birliği'nin İstanbul'da bir Ticaret Temsilciliği açmasını kabul etti. Sovyetler ise Türk tüccarlara bazı indirim oranlarını uygulamaya devam etti ve belli bir döviz üzerinden Türk mallarını ithal edeceğini ticaret anlaşması ile taahhüt etti. Böylelikle kısa süre içinde Türkiye ve Sovyetler arasında dış ticaret hacmi beş katına kadar arttı.¹⁸ NEP döneminin sonuna yaklaştıkça Sovyetler Birliği Türkiye ile arasında uyguladığı lisanssız ithalat rejiminden vazgeçmek istiyordu. Yakın dönemde Sovyetler'de başlayacak olan Birinci Sanayileşme Planına göre Sovyet ticaret

15 Tezel, *age.*, s. 205-207.

16 Tezel, *age.*, s. 200.

17 İsrail A. Genin, "Noviy Torgoviy Dogovor Mejdu SSSR i Turtsiey. Vneşniyaya Torgovliya", *Noviy Vostok*, God İzdaniya 8, Yanvar 1938, No. 1, s. 24-30.

18 Genin, *age.*, s. 24-30.

kurumlarının asıl amacı Türkiye’den ithal edilen tüketim ürünlerinin oranını azaltırken ham madde ithalatını sanayisinde kullanmak üzere arttırmaktı. Bu bakımdan 1927 Ticaret Anlaşması Sovyetler’in Türkiye’den temin etmesi gereken ham maddelerin ithal edilmesini garanti altına alıyordu. Bu yüzden Sovyet tarafı ticaret anlaşması görüşmeleri devam ederken Türk tarafının ısrarla kabul ettirmeye çalıştığı genel listeyi onaylamadı. Daha sonraki görüşmelerde kendi ısrarlarından bazılarını kabul ettiren Sovyetler’in 1927 Ticaret Anlaşması’ndan en büyük kazancı Ticaret Temsilciğinin İstanbul’da açılması oldu. Görüşmelerin bir bölümünde ilk defa iki taraf arasında netto-balans ticaret yöntemi uygulaması gündeme geldiyse de anlaşmada bu öneri yer almadı. 7.5 milyon dolarlık 45 Türk menşeli ürünü içeren bir genel listeyi sonunda kabul eden Sovyet tarafı iki ülke arasındaki ticarete dönüm noktası olan anlaşmayı nihayet imzaladı. Sovyetler aynı yıl içerisinde yeni sanayi kalkınma planlarına uygun olarak Afganistan ve İran ile de ticaret anlaşmaları imzaladı. Bu bağlamda Sovyet ticaret uzmanlarının nihai hedefinin sadece Türkiye ile değil Sovyetler nazarında Doğu Ülkeleri olarak anılan iki devletle olan dış ticaretindeki ürün yelpazesini değiştirmek istediği söylenebilir. Sovyetler imzalanan anlaşmalarla artık kendi üretimi olan sanayi mallarına bu ülkelerde pazar bulmak istiyordu. Bu ülkelerden alınan ham maddelerle üretilecek olan sanayi ürünlerinin pazarlanması böylelikle kolaylaşacaktı.¹⁹

Türkiye ve Sovyetler arasındaki dış ticaretin üçüncü etabına 16 Mart 1931’de imzalanan ticaret anlaşması ile geçildi. Ticaret anlaşmasının en önemli maddelerinden birisi Sovyet ihracat ürünlerine Türkiye tarafından herhangi bir sınırlama konulmamasıydı. 1927 Ticaret Anlaşması’nda olduğu gibi her iki ülke vatandaşlarının imtiyazları korundu. Ancak 1931 yılının kasım ayından sonra dünya buhranından etkilenen ülkeler arasında Türkiye’de dahil oldu. Dış ticaret politikalarında yeni bir dönemin başlangıcı olan dünya ekonomik krizinin etkilerini azaltmak için Türkiye kontenjan sistemi uygulamaya başladı. Bu yüzden 1931 Türk-Sovyet Ticaret Anlaşması yeniden gözden geçirildi ve Nisan 1932’de ek protokoller konularak bazı maddeleri değiştirildi. İlerleyen yıllarda bu anlaşmanın süresi dolduğunda iki kere uzatılacaktı. 1931 yılında Türkiye’nin dünya buhranının etkisini azaltmak için yürürlüğe koyduğu kontenjan sistemi ile aynı yıl içinde Sovyetler ile

19 Erdal Bilgiç, “Atatürk Döneminde İmzalanan Türk-Sovyet Ticaret Anlaşmaları”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-imzalanan-turk-sov-yet-ticaret-anlasmalari/>, Son Erişim Tarihi: 17.20.2022.

imzalanan ticaret anlaşmasının maddeleri arasında bazı uyumsuzluklar oldu. İki ülke bu uyumsuzlukları ek protokoller kabul ederek gidermeye çalıştı. Ayrıca takas uygulaması 1933 ağustosunda bazı ithalat malları üzerinde baskı kurduğu anlaşılınca kaldırıldı. Sovyet ürünlerine önceki dönemde uygulanan yüksek kontenjan imkanları böylelikle son buldu. Eylül 1933'te yeni bir protokol imzalanarak Nisan 1934'e kadar 500.000 lirası Doğu Anadolu'ya olmak üzere iki milyon liralık Sovyet ithal ürünü netto-balans koşulları göz önüne alınmak kaydıyla kabul edildi.²⁰

1932 yılında ek protokollerle yenilenen anlaşma Türkiye ve Sovyetler arasında ilk defa uygulanacak ve sonradan Türkiye'nin diğer ülkelerle imzalayacağı ticaret anlaşmalarına örnek olacak önemli bir madde içeriyordu. Netto-balans olarak anılan sistemde Türkiye, Sovyetler Birliği'nden ne kadar ürün ithal ediyorsa, Sovyetler de Türkiye'den aynı miktar karşılığında ürün ithal etmek zorundaydı. Böylelikle bazı ülkelerin kriz döneminde Türkiye dış ticareti içinde payları azalırken Sovyetler Birliği'nin payı azalmadı, hatta 1936 yılında iki ülke arasındaki dış ticaret hadleri 38 milyon rubleye kadar çıktı.²¹

1920'lerden 1930'lara geçildiğinde Türk-Sovyet dış ticaretinin içeriğini oluşturan ürünlerin çeşitleri farklılık gösterdi. Özellikle 1930'ların ikinci yarısından itibaren Sovyet ihracatının önemli bir bölümünü sanayi malları, makine ve teçhizat oluşturdu. 1920'lerde dış ticarete konu olan Türkiye ihraç mallarının Sovyetler'e satılan büyük bir kısmını canlı hayvanlar ve tüketim malları oluştururken bu durum 1930'larda ham madde ihracatı yönünde büyük bir oranda değişti. 1931 yılında imzalanan ve ek protokollerle uzatılan ticaret anlaşmasının sonuna 1 Ocak 1937'de gelindi. Sürenin bitmesi ile taraflar görüşme masasına oturdular. Pazarlıkların büyük bir bölümünü 1931 ticaret anlaşmasının yine protokollerle uzatılması oluşturdu. Geride bırakılan üç etaplık dönemde imzalanan ticaret anlaşmalarından ders çıkaran Türk ve Sovyet tarafları 1937 Anlaşması ile her iki tarafın maksimum derecede faydalanması için gayret gösterdi. Yeni ticaret anlaşması ile 1931 Anlaşmasına nazaran kesin kuralları olan ve daha iyi belirlenmiş maddeleri bulunan ticari ve politik yönü daha çok önem arz eden bir anlaşma imzalanmış oldu. Sovyet ticaret uzmanları ticaret anlaşmasının imzalanmasını daha çok Sovyetler'de uygulanan birinci ve ikinci sanayi planlarına uyumlu olup

20 Bilgiç, *age.*, Son Erişim Tarihi: 17.20.2022.

21 Genin, *age.*, s. 24-30.

olmadığı yönünden değerlendirdi. Sovyet dış ticaret uzmanlarına göre 1937 Kliring Ticaret Anlaşması Sovyet tarafı için kesin bir zaferdi. Ekonomik ilişkiler böylelikle daha çok büyüyecek ve güçlenecekti. Sovyetler Birliği teknik kalitesi daha yüksek olan sanayi mallarını böylelikle ihraç listesine koyabilecekti. Ayrıca dış ticaretteki ödemelerin döviz ile değil daha çok ihraç ürünleri ile yapılmasından dolayı Sovyet ticaret uzmanlarına göre Türkiye başta yün olmak üzere özellikle Doğu Anadolu'dan Sovyetler'e olan ihracatını arttıracak ve böylelikle aslında Sovyetler bir nevi Türkiye'de bölgeler arasında farklılık gösteren dış ticaretin gelişmesinde rol oynayabilecekti.²²

Türkiye-Sovyetler Birliği Kliring Anlaşmasına Giden Yol

1929-1932 arasında Türkiye dünya krizinden olumsuz yönde etkilenince ödemeler dengesini sağlamak adına 1931 yılında kontenjanlı ticaret yöntemini benimsedi. İlk olarak kontenjanlar ithal ürünlerin miktar ve değerlerine göre ülkeler arasında bölüştürüldü. Ancak bu yöntem ödemeler dengesini sağlamakta yardımcı olmadı. 1933 yılının başında dış ticarete Türkiye başka bir yöntemi izlemeye başladı. Kontenjanlar Türkiye'den ne kadar ihracat yapılıyorsa ithalatın da o ülkeden aynı miktarda olacak şekilde belirlenmeye çalışıldı. Bu yöntemle Türkiye'den ihraç edilen malların taleplerinin arttırılması hedeflendi. 1934 yılının sonuna kadar Türkiye, İngiltere hariç bütün büyük ithalatçılarıyla bu yöntem dahilinde ticaret anlaşması imzalamayı başardı. Anlaşmaların temeli Kliring sistemi üzerine kuruldu. Böylelikle 1935 yılı Mart ayına kadar daha önceden belli dönemlerde 12 milyon liraya kadar çıkan kontenjanlar 1 milyon liraya kadar düştü. 22 Kasım 1936 Cumhuriyet gazetesinin haberine göre ise Türkiye, dış ticaretinin %90'ı artık Kliring Anlaşmaları çerçevesinde yönetmekteydi.

Türk lirası değer kaybedince ve henüz merkez bankası kurma imkânı elde edemeyen Hükûmet bir bankalar konsorsiyumu oluşturdu. 1930 yılında kurulan konsorsiyuma Sovyet Dış Ticaret Bankası 50.000 franklık bir katkı sundu. 1929 yılında düzenlenen Bakü ve Nijniy Novgorod fuarları için Türkiye'den gelecek tüccarların Türkiye menşeli ürünlerine ek gümrük indirimleri yapılacağı bildirildi. 1 Ocak 1931'de Sovyet Hükûmeti Türkiye'nin de aralarında bulunduğu birçok doğu ülkesinin mallarına uygulanan gümrük oranlarının düşürüleceğini %3-5 oranında bir aralıkta sabitleneceğini duyurdu. Kriz öncesinde yıllık ortalama 11.6 milyon liralık toplam dış ticaret 1929-1933 arasında 14.6 milyon liraya yükseldi. 1930'lu

22 Genin, *age.*, s. 24-30.

yıllarda Sovyet ürünleri Türkiye'deki fuarlarda boy gösterdi. 1931 yılında Ankara'da düzenlenen tarım fuarında ürünleri ile yer aldı. İzmir Fuarı'nda bu yıllarda yer alan Sovyetler 1935 yılında fuarın en iyi pavyonu seçildi. 21 Ocak 1934'de sekiz milyon dolarlık kredi anlaşması Ankara'da imzalandı. 1934-1938 arasında gerçekleştirilen sanayi planının üçte birlik sermaye ihtiyacı böylelikle karşılanmış oldu.²³

Uzun görüşmelerin ardından yeni ticaret anlaşması 16 Mart 1931'de Moskova'da imzalandı. Türk Hükûmeti 16 Kasım 1931'de ithalata ciddi sınırlamalar getirdi. Tevfik Rüştü bu durumu elçilik müsteşarı G. A. Astahov'a 15 Kasım 1931'de şöyle açıkladı; Son zamanlarda Almanya, Fransa ve İngiltere tarafından Türk malları üzerinde ciddi bir dış ticaret baskısı olduğundan dolayı ithalat kısıtlamalarına gittiklerini söyledi. 22 Aralık 1931'de Sovyet Elçiliğinden verilen notada durumun gayet iyi anlaşıldığı belirtilirken ticaret anlaşmasının şartlarının gözden geçirilmesi önerildi. Ocak 1932'de başlayan görüşmeler neticesinde Nisan 1932'de ek bir protokol imzalandı. Bu anlaşma ile ilk defa Türkiye dış ticaretinde bir ülkeye netto-balans usulünü kabul ettirmiş oldu.²⁴

1932 yılının Nisan ayında Sovyetler Birliği ile yaklaşık bir sene önce imzalanan ticaret anlaşmasına yeni protokoller eklendi. Netto-balans üzerinden kurgulanan ticaret anlaşmasındaki ürünlerin hesaplanması Sovyet malları için Türkiye limanlarındaki sif, Türkiye malları için ise Türkiye limanlarındaki fob fiyatları üzerinden yapıldı. Türkiye 1930'ların başında dış ticaretinde takas sistemini uygulamaya başladı. Bu sıralarda Sovyet Ticaret Temsilciliği zaten bu ürünlerden ithal ettiğinden takas uygulamasındaki kontenjanlardan büyük oranda kendi ürünlerini ihraç etmek için istifade ediyordu. Türkiye takas sistemini dış ticaret sisteminden kaldırdınca dış ticaretteki yüksek oranlı kontenjan imkanlarından yararlanma olanağı da ortadan kalktı. Eylül 1933 tarihinde Ticari Temsilcilik ve Türkiye Ekonomi Bakanlığı arasında yeni bir anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre Sovyetler 17 Nisan 1934 tarihine kadar 2 milyon TL'ye kadar, 500 bin lira kadarı Doğu Anadolu'ya olmak üzere, Sovyet malını netto-balans üzerinden yün, zeytin, tiftik ve canlı hayvan karşılığında Türkiye'ye ihraç etme olanağı sağladı. Dış ticaretinde cari açıklarının olmasının önüne geçmeye çalışan Türkiye ayrıca

23 V. N. Koptevsky, *Rossiya-Turtsiya Etapı Torgovo-Ekonomiçeskovo Sotrudniçestva*, IV RAN, Moskva 2003, s. 79-88.

24 M. A. Gasratyan, P. P. Moiseyev, *SSSR i Turtsiya 1917-1979*, Nauka, Moskva 1981, s. 108.

yeni yüksek gümrük oranlarını 1 Haziran 1933 tarihinde ilan etti.²⁵

Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı İstanbul'daki Ticaret Temsilciliğinin Türkiye ile yapılan ithalat ve ihracat işlemlerinde netto-balans işlemlerinin sıkı bir şekilde takip edilerek 1936 ticari yılına girilmesini istiyordu. Ancak temsilcilik yeni ticari yıla Sovyetler'in pasif vererek gireceğini bildirdi. Ticaret Temsilciliği pasif verilerek yeni bir ticari yıla girilmesinin Sovyet tarafının işine yarayacağını çünkü kısa süre sonra Türkiye tarafının Sovyetleri yeni bir ticaret anlaşması imzalamak üzere çağıracağını bilmekteydi. Türkiye'den yapılan ithalatın Sovyet ihracatından fazla olmasının anlaşma görüşmeleri öncesinde Sovyet tarafına avantaj sağlayacağı düşünülmekteydi. Bunun yanında yılın ilk aylarında Sovyetler'in Türkiye ithal etmek istediği ürünlerin sezonu değildi. Kış mevsiminde Sovyetler'in sipariş vereceği Türk ihracat mallarının fiyatlarının yüksek olduğu bir dönemdi.²⁶

Ticaret Temsilciliğinin tahminleri doğru çıkmış ve Türkiye Ekonomi Bakanlığı müsteşarı Temsilcilik Müdürü Vorobyev'i aramış ve ticaret anlaşması görüşmeleri için Sovyet tarafının ne zaman hazır olabileceğini sormuştu. Vorobyev telefonda yaptığı görüşme neticesinden Türk Ekonomi Bakanlığının netto-balans anlaşmasının aynen devam etmesini istediği anlamını çıkardı. Sovyetler'in 1935 yılından 1936 ticaret yılına devrolunan Türkiye'ye olan cari açığının ticaret anlaşması görüşmelerinde Türk tarafını ikna için bir koz olacağı düşünülüyordu.²⁷ 1935 yılı içinde Sovyetler'in Türkiye ile dış ticaretinde pasif duruma düşmesinin ana sebebi sekiz milyon dolarlık krediden Türkiye'nin temin ettiği tekstil fabrikası makinelerinin, otomobil ve diğer krediye dahil olan teçhizatın cari açık hesaplamalarına dahil olmamasıydı. Sovyetler'in Türkiye ile olan ve uzun süre boyunca çözüme kavuşamayan siparişi verilen ihracat ürünlerinin vaktinde teslim edilmemesi başka bir cari açık oluşturan sorundu. Türkiye'nin Sovyetler'den ithal etmek istediği bin tonluk şeker, mineralli maddeler (cam gibi), dökme demir ve su boruları bu duruma örnek teşkil eden bazı Sovyet ihraç ürünleriydi.²⁸ Standart Oil'e satılan petrol ürünleri ise netto-balans içinde Türk Ekonomi Bakanlığı yetkililerinin uyarısı üzerine dahil edilmedi.²⁹

25 Rosiskiy Gosudarstvennyy Arhiv Ekonomiki, (RGAE), Fon: 413, Opis: 13, Delo: 566, s. 1-24.

26 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 1969, s. 10-22.

27 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 1969, s. 10-22.

28 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 1969, s. 40-43.

29 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 1969, s. 62-66.

1935 mayısında Sovyetler'in Doğu Ticaret Bölümü uzmanlarından Genin Ticaret Temsilciği müdürü Vorobyev'e yakında Sovyetler'in Yunanistan ve Bulgaristan ile Kliring Anlaşması imzalayacağını bildirdi. Yunanistan'da sadece kömür satışlarının devam etmesi için bir ofis bulduran Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı diğer ticaret kurumlarından yapılacak olan Sovyet ürünü ihraçlarını İstanbul ofisi üzerinden yönetilmesini istiyordu. 1935 yılı içinde çalışan sayısı 37 olan İstanbul'daki Sovyet Ticaret Temsilciliği böylelikle yeni anlaşmalar imzalanırsa bile Bulgaristan ve Yunanistan'daki ticaretinin büyük bir bölümünü Türkiye üzerinden yönetecekti.³⁰

1936 yılı içinde Türkiye Ekonomi Bakanlığı Sovyetler'in yeni ticaret anlaşması projeleri üzerine konuşmak için aceleci davranmadı ve kendi tekliflerini de iletmedi. Ticaret Temsilciliği müdürü Vorobyev netto-balans üzerinden devam edecek olan bir anlaşmanın Sovyetler için daha iyi olacağını düşünüyordu. Vorobyev'in tahminine göre Türk tarafı Sovyetler'i Kliring Anlaşması için zorlayacak hatta Türkiye'den Sovyetler'e ithal edilecek ürünlerin hükûmetin kuracağı yeni bir ticaret kurumundan yapılması için baskı yapacağı yönündeydi. Sovyetler 1927 Ticaret Anlaşması'ndan her ne kadar kendi kurumlarının tanınması yönünden memnun olsa da sonrasında bazı yükümlülükler altında kaldığı için bir kurumdan alınacak ithal ürünlere ya da belirli bir miktarın taahhüt edilmesinin doğru olmayacağını düşünüyordu. Sovyetler'in amacı Türkiye'den ithal edilecek tüketim ürünlerinin arttırılmasıydı ancak bunu kendi şartlarını kabul ettirerek yapmak istiyordu. Vorobyev, Kliring Ticaret Anlaşması'nın her iki ülkenin de arbitraj farkından yararlanamayacağı bir sistem olduğundan kabul edilmesinden yana değildi. Ancak Sovyetler ve Türkiye arasındaki dış ticaretin anlaşmaları, satın alınması ve dağıtılması zaten Türkiye topraklarında gerçekleşiyordu. Bu yüzden aslında iki ülke arasındaki dış ticarete sadece Türk Lirası kullanılıyordu. Ama bir yandan da Türk Hükûmetinin bilinçli bir tercihi olarak döviz piyasası oldukça daralıyordu. Bazen İstanbul'daki yerel kurumlar Sovyet Bankasının döviz alım isteklerine olumlu yanıt vermiyordu. Bu durumda Sovyetler kendi ihraç mallarından kâr etmesi durumunda edeceği kârları Merkez Bankasında blokaj şeklinde bekletmek durumunda kalacaktı.³¹

30 RGAE, Fon: 413, Opus:12, Delo: 1969, s. 86-91.

31 RGAE, Fon: 413, Opus:12, Delo: 2310, s. 14-19.

1931 yılında imzalanan ticaret anlaşmasının süresi 31 Aralık 1936 tarihinde dolacağından Sovyet Ticaret Temsilciliği ve Dış Ticaret Bakanlığı arasında konu ile ilgili yazışmalar hız kazandı. Sovyetler Birliği, Türk Hükûmetiyle karşılıklı verdikleri notalarla ve kısa süreli aralıklarla kontenjanlar olarak dış ticaretin sürmesini sağladı. Ticaret Temsilciliği notaların verilmesinde aktif görev aldı. Bu süre zarfında Türkiye'nin sonradan imzalayacağı ticaret anlaşmalarına örnek teşkil edecek netto-balans sistemi göz önünde bulunduruldu. Henüz ticaret anlaşması imzalamayan Sovyetler'in bazı mallarına Türkiye tarafı Sovyet ithal mallarına gümrük vergilerini yükselterek cevap verdi. Dokuma kumaş, çimento, demir boru, dökme demirden borulara Sovyet ihraç ürünlerinin bazılarına Türkiye tarafından yüksek oranlı gümrük vergileri uygulandı.³² Sovyetler Birliği kendi dış ticaret sisteminde diğer ülkelerde bulunan tüccarları kendisine ait Ticaret Temsilcilikleri gibi tekel olan kurumlarla ticaret ilişkilerinde muhatap etse de kendi ticaret kurumlarının ilgili ülkede böyle bir muamele ile karşı karşıya kalmasını istemiyordu. Bu yüzden Türkiye'nin ithalat ve ihracat işlemlerini bir tek kurumun tek elden yöneteceği söylentilerinden rahatsız oldu.³³ 1 Ocak 1937'den itibaren yürürlüğe giren yeni gümrük kanununa göre Türkiye'ye her türlü tüketim malı miktar sınırlamasına maruz kalmadan ithal edilebildi. Böylelikle dış ticaret hacmi yükseltilmeye çalışıldı. Ancak spekülasyonların önüne geçmek için yapılacak olan ithalatın yarıya yakını devlet organları tarafından yapılması karara bağlandı. Kanunun yürürlüğe girmesi ithalat kontenjanlarının iptal edilmesi manasına gelmekteydi. Bazı mallarda birtakım kısıtlamalar devam edecekti ve bu durum genelde bazı ülkeleri Türkiye'nin istediği ticari anlaşmalara zorlamak için yapılacaktı. Öte yandan kontenjan sisteminin iptal edilmesi Kliring Anlaşmalarına zorlanmak manasına gelmekteydi.³⁴

1 Ocak 1937 tarihinde geçerli olmak üzere Türkiye'nin yeni ticaret rejimi şu şekilde belirlendi: K grubu ismi verilen ürünler için her altı ayda bir kontenjanlar belirlenmesi kararlaştırıldı. KL grubu ürünler için Kliring Anlaşması olan ülkelere ithal edilen ürünler olacaktı. Aslında bu grupta yer alan ürünler ziyadesiyle Türkiye'nin dış ticarete aktif durumda olduğu ülkelere temin edilen ithal mallarıydı. S grubu mallar ise serbest ticaret anlaşması olan ülkelerin ürünlerini ihraç ediyordu. İthalatında herhangi bir

32 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 2908, s. 51-57.

33 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 2310, s. 14-19.

34 RGAE, Fon: 413, Opis:13, Delo: 1414, s. 22-24.

kısıtlama yoktu. V grubu mallar ihtiyaç halinde ithal edilmesi bakanlıkların onayı bağlı olan ürünleri kast ediyordu.³⁵ 20 Kasım 1936 yılında yayınlanan kanuna göre ise; A grubu mallar belirli bir liste çerçevesinde anlaşmalı ülkelerden gelebilecek ürünler, B grubu Bakanlıkların izniyle gelebilecek ürünler, C ham madde ve sanayi ürünleriydi. C grubu mallar Türkiye ithalatının %5.5'ini oluşturmakta ve genelde bir sınıra bağlı değildi. K grubu mallar ise Kliring Anlaşması olan ülkelerden ya da önceden imzalanan ve geçerli olan anlaşmalı ülkelerden gelen mallardı. Bu grup toplam ithalatın %62.5'ini oluşturmaktaydı. M grubu mallar ise Türkiye sanayisine ve tarımına rakip olan mallardır ve getirilmeleri yasaktı. Daha çok Kliring Anlaşması yapılan ülkeleri ilgilendiren kanun ithalatın %75'ini etkileyen ürünleri kapsamaktaydı. İthalat yapılan ülkeler dört gruba ayrıldı; ilki Türkiye ile olan ticaretinde sürekli olarak Türkiye'nin aktif pozisyonda kalmasını sağlayan ülkeler ile olan dış ticarete konu olan mallardı. Bu durumda Türkiye'ye olan ithalata herhangi bir kısıt konulmadı. Mal satımı karşılığında bu ülkeler serbest bir şekilde döviz elde ettiler. (Amerika, Mısır, Filistin, Suriye gibi) İkinci grup ülkeler içinde Türkiye ile Kliring Anlaşması imzalayan ülkeler vardı. Bu ülkelerin aktif pozisyonu Türkiye'nin sattığı malların %20'sinin üzerinde genelde olmuyordu. Bu ülkeler istedikleri kadar ithalat yapıp istedikleri kadar Türkiye'den ürün alma şansına sahipti. Bazı ithalat oranlarında maksimum yüzdeler Ekonomi Bakanlığınca belirlenmekteydi. (İngiltere, Almanya, Fransa, Belçika, Hollanda, İsviçre, Yunanistan, İrlanda ve İsveç yer almaktadır). Üçüncü grup ülkeleri Kliring Anlaşması olsun olmasın Türkiye'ye olan ihracatı ithalatının maksimum %20 üstüne olan ülkelerdi. (Sovyetler, Çekoslovakya, Avusturya, Polonya, Romanya, Macaristan, Norveç, Yugoslavya, İtalya, Japonya, Finlandiya, Estonya, Bulgaristan). Dördüncü grupta yer alan ülkeler Türkiye'den yaptığı ithalat ihracatının altında kalan ülkelerdi. İthalat ve ihracat oranları ise fob üzerinden hesaplanmaktaydı. İthalatı gerçekleştirmek için öncelikle ihracatın karşılık gelen meblağlarını Merkez Bankasına yatırmak gerekmekteydi. Sovyetler ile ticaret anlaşması 8 Ekim 1937 tarihinde imzalandı. Böylelikle Sovyetler imzadan sonra ikinci grup ülkeler arasına girmeyi başardı. Yeni rejim bir nevi netto-balans üzerinden devam etti.³⁶

13 Temmuz 1937'de yayınlanan 7005 numaralı Kararname ile "Genel İthalat Rejimi Kararı" alındı. Türkiye'nin dış ticaret dengesinde fazla verdiği

35 RGAE, Fon: 413, Opis:12, Delo: 2912, s. 1-5.

36 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 2912, s. 6.

ülkelerden yapılacak olan ithalat serbest bırakıldı. (1 sayılı listede yer alan ülkeler). Kararname Sovyet belgelerinde geçen ithalat rejimiydi. Kararnameye göre eğer Türkiye'ye önce ithalat sonra ihracat yapılacak ise ihracatın bedeli olarak asgari 3 milyon lira sermayeli bir bankadan alınan kefalet mektubu sunulacak ve malların bedelleri TCMB'ye yatırılacaktı. İhracat ürünlerine Türk Ticaret ve Sanayi Odaları tarafından iki adet menşe şahadetnamesi verilmeliydi. Menşe şahadetnamesinden en az birinin verilen ürünler diğer memleketin gümrük idaresince mühürlenmesi gerekliydi. Ancak bu işlemler yapıldıktan sonra Türkiye'ye yapılacak olan ithalata müsaade edilecekti.³⁷

Kliring Anlaşmaları bazı istenmeyen olayları beraberinde getirmekteydi. Kontenjan uygulamalarında bazı malların yetmediği ve piyasada bulunmadığı ya da pahalı olduğu durumlara neden oluyordu. Türkiye'nin dış ticarete aktif olduğu durumlarda mal ithal edilemiyor, bankalarda lira üzerinden tutulan finansal kaynakları donmuş bir şekilde bekliyordu. Eğer ülke kontenjan hakkına sahip değilse ancak piyasada mal bulursa dahi dış ticarete bir işlem yapamıyordu. Kliring ile beraber toplu bir kontenjan belirlenmekteydi. Bir ithalat ürün listesi ile beraber koruma getirilen Türk menşeli mallar vardı. Eskiden kontenjan uygulanan mallar zamanla listeden azaltılacak ve çıkarılacaktı. Piyasada dönen haberlere göre yeni hazırlanan kanun sayesinde hali hazırda Türkiye ile dış ticarete aktif durumunda (ithalatı fazla olan) Almanya gibi ülkeler avantaj sağlayacaktı. Kanunun düzenlenmesinin sebebi Türkiye'nin ithalatının maliyetlerini azaltıyordu. Sovyet ticaret uzmanlarına göre yeni kanun rekabete açık bir ortam oluşturmayacaktı, aksine fiyatların yüksekliğinden çekinmeyen yabancı aktörler piyasada hâkim olacaklardı. Ticaret Temsilciliği yeni kanunla beraber Sovyet-Türk ticaretinde durumun nasıl olacağı yönünde bir tahminde bulunmamıştı.³⁸

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan Kliring Ticaret Anlaşması'nın önemli maddeleri şöyleydi: Türkiye menşeli hiçbir ürünü ithalatta miktar sınırlamasına takılmaksızın Sovyetler Birliği'ne ihraç edebilecekti. Sovyetler Birliği'nden ithal edilen ürünler anlaşma eklerine belirtilen A grubu listede yer almak kaydıyla Türkiye'ye herhangi bir miktar engeline takılmayacaktı. 2 numaralı listede yer alan mallar B grubu olarak anılacak ve belli bir kontenjana tabi olarak Sovyetler'den Türkiye'ye ihraç edilebilecekti. Her iki tarafta ithal ya da ihraç eden ürünlerin menşesini gösterecek sertifikaları

37 Genel İthalat Rejimi Kararı (5 Temmuz 1937), Kararname no: 7005, *Resmî Gazete*: 13 Temmuz 2022, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3655.pdf>, Son Erişim Tarihi: 17.10.2022.

38 RGAE, Fon: 413, Opis: 13, Delo: 1414, s. 22-24.

belirtmek zorundaydı. Sovyetler'den her ithal edilecek ürün için ödemeler Merkez Bankasında bulunan Sovyetler'in Kliring hesabına Türk lirası üzerinden yapılacaktı. Merkez Bankası Sovyetler'in açtığı bu hesap için faiz ödemesi yapmayacaktı. Ancak İstanbul'da bulunan Sovyet Dış Ticaret Bankası bu hesaplardaki paraları kullanma yetkisine sahip olacaktı. Ancak öncelikle Sovyet Ticaret Temsilciliğinin Türk menşeli ürünler ithal etmek için ürünlerin menşelerini gösteren lisansları ibraz etmesi gerekiyordu.³⁹

Kliring Anlaşması Sonrası Türk-Sovyet Dış Ticareti

1938 yılına girildiğinde Türkiye'nin dış ticaret rejimi Kliring Anlaşmaları, kısmen takas ile gerçekleşen Kliring Anlaşmaları, takas yoluyla ve deblokaj yöntemiyle yürütülmekteydi. Artık Kliring, takas ve tazminat yoluyla ticaret farklı kelimeler olsa da Türkiye'nin dış ticaretinde aynı anlama gelen kelimeler oldular. Yıl sonuna kadar Türkiye; Sovyetler, İngiltere, Belçika, İspanya, Fransa, Finlandiya, Macaristan, İtalya, Almanya, Yunanistan, Hollanda, İrlanda, Bulgaristan, Japonya, Litvanya, Norveç, Estonya, İsveç, İsviçre, Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya ve Romanya ile Kliring Anlaşması imzaladı. Her ülke ile olan Kliring Anlaşmaları farklı içerikten oluşsa da özü olarak ihraç edilen her Türkiye ürünü için ihraç edilen ülke içinde Türkiye için oluşturulan Merkez Bankasındaki hesaba para yatırılması manasına geliyordu. Aynı şekilde ithal edilen her ürün için ise Türkiye'deki Merkez Bankası hesaplarına para yatırılmaktaydı. Alınan ve satılan mallar eşit olduğunda ödemeler sıkıntı çıkarmamakta ancak fazla ya da eksik olduğunda diğer ülke durumun eşitlenmesini beklemekteydi. Dolayısıyla hesaplara bloke konulmaktaydı.⁴⁰

Örneğin bir Fransız ihracatçısı Türkiye'ye mal satarken bir Fransız ithalatçısının Türkiye'den mal almasını beklemek zorunda kalabilmekteydi. Yani genel olarak Fransa'nın Türkiye Merkez Bankasında açılan hesaplara bakılarak ithalat yapılacaktı. Öncelik sırası ise ilk satanın ilk hakkı elde etmesi şeklinde olmaktaydı. Bazı durumlarda ise bir ülke ihracatçısı 100 liralık mal satarken ülkeden 70-80 liralık mal almak zorunda olabilirdi. Ters durumlarda söz konusuydu. Bu tip ve ilk anlatılan duruma "Temiz Kliring Mal Alım Satımı" adı verilmişti. Bir diğer Kliring Anlaşması'nın gerçekleştirilmesi tamamıyla mal takası üzerine anlaşılmasıydı. Örneğin, bir Türk tüccarı olan Kınacı, Çekoslovakya'ya tiftik satmak istese ancak malı satacak olan

39 RGAE, Fon: 7590, Opis: 3, Delo: 882, s. 16-18.

40 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 2912, s. 7-13.

tüccar Kınacı sadece bir ihracatçı ise ithalat hakkını başka bir ithalatçı tüccara satabilmekteydi. Örneğin başka yerel bir tüccar olan Bezmenlere. Bu durumda tiftik satan Kınacı bin liralık mal satıyor ise bin liralık ithalat hakkını Bezmenlere satarak buradan da 270 lira kazanabilmekteydi. Tiftik Prag'ta 100 kuruş iken İstanbul piyasalarında 110 kuruştı. Bu durumda Prag İstanbul'dan mal almak istemeyeceği açıktı. Ancak Kınacı İstanbul'dan 110 kuruşa tiftik alacak ve bunu 95 kuruşa Prag pazarlarında satacaktı. Kilo başına 15 kuruş zarar etmeyi göze alan tüccar zaten Bezmen'den kilo başına aslında 27 kuruş kazanıyordu. Yani kilo başı 12 kuruş kâr etmişti. Öte yandan Bezmen ise Prag pazarlarından 100 metresi 100 liradan dokuma kumaş alacak ve bu miktarı Türkiye'de 150 liradan satma şansı elde edecekti. Ancak bunun halihazırda 27 lirasını Kınacı'ya ödediğinden metre başına aslında 23 lira kâr sağlayacaktı. Prag'taki fabrika ise Merkez Bankasında bloke edilen hesaplardan alacağını birkaç sene içinde almaktansa mallarını hemen Bezmen'e satıp karşılığını kısa sürede almaya razı olmaktaydı. Bahsi geçen yöntemi uygulamayı kabul eden ülkeler İngiltere; Belçika, İspanya, Fransa, Japonya, Hollanda, İrlanda, İsviçre, İsveç, Bulgaristan, Finlandiya ve Çekoslovakya'ydı. Tamamı takas yöntemi olan ticareti sadece bazı mallar için ise Amerika, Mısır, Filistin ve Suriye kabul etmekteydi. Kliring Anlaşması ya da hiçbir ticaret anlaşması olmayan ülkeler ile ise çok yönlü takas ticaret yönteminin uygulanmasına izin verilmişti. Danimarka, Brezilya, Hindistan, Bolivya, Peru gibi...⁴¹

Türkiye ile Almanya arasındaki ticaret anlaşmasının bitimine yaklaştıkça (31 Ağustos 1939) Türkiye'nin ithalatında Almanya'nın payı %50 idi. Son birkaç yılda bu durumun farkına varan Türk Hükûmeti bu oranı aşağıya çekmeye çalıştı. Kullandığı araçlardan biri ihracat ürünlerinin fiyatlarını arttırmak oldu. Ancak anlaşmanın bitimiyle beraber Almanya ithalat piyasasından çekilince Türkiye kendini bir mal bulma krizi içinde buldu. İthalatta önemli payı olan dokuma kumaş, ilaç ve metal ürünlerin fiyatları önemli ölçüde yükseldi. Bunun üzerine Türk Hükûmeti bazı ülkelerle yapmış olduğu ticarete 1938'in ikinci yarısında Kliring usullerini bırakmış yerine takası getirdi. Özellikle Amerika, İngiltere ve Fransa ile uygulanan bu sistemde fiyatı yüksek olan ürünlerin maliyetleri aşağıya çekilmeye çalışıldı. Bu sistem şöyle uygulanmaktaydı: Öncelikle Türkiye'nin dış piyasalarda ilgi gören ürünleri ithalatçının kabul edeceği fiyat üzerinden gönderilmekteydi. Türkiye ihracatçısı mallar ihraç edilince yani takas belgesini elde edince,

41 RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 2912, s. 7-13.

Türkiye'ye mal getirme hakkını elde etmekteydi. Daha sonra Türk ihracatçı bu belgeyi Türkiye'ye ithalat yapacak olana bu belgeyi belli bir komisyon koyarak satmaktaydı.⁴²

Türkiye, 9 Eylül 1939'dan geçerli olmak üzere birçok ürünün ihracat şeklinde değişikliğe gitti. Bazı ürünlerin ihracatı kesinlikle yasaklanırken bazı ürünlerin ihracatına lisans uygulaması getirildi. Tiftik, yün, canlı hayvan, deri, susam ve zeytin yağı ihracatına lisans uygulaması getirilen ihraç ürünlerindendi. Bu ürünlerin ihracatına lisans uygulaması getirilmesi Sovyetler'in Türkiye'den yaptığı ihracatı doğrudan etkileyebilecek bir durumdu.⁴³ Temsilciliğin hesaplarına göre 16 Eylül 1939 tarihinde Kliring Anlaşması'ndan kaynaklanan 162.000 sterlinlik bir meblağ bulunmaktaydı. Sovyetler'in Türkiye'den ihraç ürünü alarak kapatabileceği bu hesabın ihracatına lisans uygulaması getirilen ürünlerle kapatılmak istenmesi aşılması gereken bazı zorlukları gün yüzüne çıkarmıştı. Kasım ayının sonuna kadar ithal edilmesi gereken ürün tutarı 8.3 milyon rubleydi. Hâlihazırda Avrupa'da başlayan savaş Almanya ile dış ticareti önem arz eden Türkiye'yi güç durumda bırakmıştı. Sovyetler Kliring Anlaşması dolayısıyla önceden alımlarını yaptığı 1333 ton yünü ve 3.4 milyon rublelik canlı hayvanları ihracat lisanslarından dolayı Türkiye'den alamamıştı. Sovyet uzmanları en azından ödemesini yaptıkları ürünlerin gönderilmesi için Moskova'dan Ankara'ya baskı yapmaları için yardım istediler. Ayrıca yaşanan savaşın sterlin üzerinde baskı kurmasından dolayı Sovyet tarafı Ankara Hükümetinden Kliring hesaplarının dolar üzerinden tutulmasını önerdi.⁴⁴

3 Eylül 1939 tarihinden itibaren Türkiye'den yapılacak bazı malların ihracatına yasak getirildi. Özellikle petrol ve türevlerinin Türkiye üzerinden transit olarak Avrupa'ya gönderilmesi yasaklandı. 4 Eylül'de listeye yeni mallar eklendi; un, arpa, buğday, mısır, oğlak, birçok sebze ve meyve, nebati ve hayvan yağları, deri, canlı hayvan, konserve, süt ürünleri gibi... Öte yandan tiftik, yumurta, bazı deri ürünleri, kumaş, pamuk, pamuklu dokuma gibi ürünlerin ihracatı meclisin iznine tabi kılındı. Dahası tütün ve kuru yemiş hariç neredeyse Türkiye'nin ihraç mallarının tamamına yakınının ihracatı yasaklandı. 24 Ekim 1939 tarihinde canlı hayvan ihracatına sadece Doğu Anadolu'dan Sovyetler'e olmak üzere izin verildi. Bu kararın alınmasının en

42 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 3632, s. 17-20.

43 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 3223, s. 25-47.

44 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 3223, s. 47-51.

önemli nedeni bölge ticaretinde etkin olan Birlik'in meclise baskı yapması oldu. Daha sonra canlı hayvan ihraç etme izni Mısır, Filistin, Suriye ve Yunanistan için de verildi. 4 Kasım'da Sovyetler'e 3 bin ton yün ihraç etme izni çıktı. Ayrıca 15 bin ton kadar da şekerin Sovyetler'den Türkiye'ye olan ithalatına izin verildi.⁴⁵

1939 yılı boyunca Türkiye Almanya'nın kendi dış ticareti üzerindeki baskısını azaltmak adına birtakım tedbirlere başvurmak zorunda kaldı. Kliring Anlaşmalarından faydalanarak Güney Doğu Avrupa'da ve Türkiye'de etkinliğini arttıran Almanya Merkez Bankasında tutulan hesapları şişirdi. Dış ticarete bu ülkeleri kendine bağımlı kıldı. Öte yandan Amerika, Mısır, Suriye ve Filistin gibi ülkeler hariç Avrupa'nın önde gelen ve Türkiye'nin dış ticaretinde etkili olan ülkelerle Kliring Anlaşmaları imzalanıyordu. Bunun üstesinden gelmek için Türk Hükümeti 1938 yılının ikinci yarısından itibaren takas sistemini dış ticarete bir alternatif rejim olarak uygulamaya koydu. Ancak bütün ihraç malları listeye konulmadı, Türkiye'nin kendisinden yapılacak ithalat karşılığında diğer ülkelere alacağı elzem ürünler listede yer aldı. Takas sisteminin özellikle İngiliz, Fransız ve Amerikan malları için uygulandığını söylemek daha doğru olacaktır. Böylelikle Türk ihraç malları dünya fiyatlarına daha yakın olacak ve karşılığında ihtiyaç duyulan ithalat ürünleri daha kolay sağlanacaktı. Yapılan ihracat karşılığında tüccarlar ithalat lisansı alacak ve bunları devretme hakkına sahip olacaklardı. Bu sistemin eksik yönü Türk mallarını ithal edecek ülkede Türkiye'ye mal satacak bir firma bulma zorluğuuydu. Diğer yandan spekülasyonlar artmakta, araya birçok komisyoncu girebilmekteydi. Sonucunda ise yüksek ithalat primleri ortaya çıkmakta, ithal ürünlerinin son tüketiciye maliyeti daha fazlaya gelmekteydi. Bütün bunların önüne geçme adına Türk Hükümeti 1939 yılının Ağustos ayında Takas Kurumunu oluşturdu. Sermayesi 500 bin lira olan şirkete İş Bankası, Ziraat, Eti Bank gibi kuruluşlar sermaye koyarak katkıda bulundular. Bu kurumun amacı değişik organizasyonların ihraç ettiği ve karşılığında aldığı ithalat lisanslarını satın almaktır. Avrupa'da devam eden savaş Türkiye piyasalarında özellikle ham madde ve sanayi ürünlerinin arzını azalttı. Hal böyle olunca Hükümetin izlediği önce ihracat sonra ithalat mantığı bozuldu. Bunun sonucunda Hükümet Takas Kurumuna önceden ithalat yapabilme yetkisini 28 Ekim 1939 tarihinde verdi.⁴⁶

45 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 3342, s. 19-22.

46 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 3342, s. 12-19.

1929 yılında 411 milyon liralık dış ticaretin 256 milyon lirası ithalat, 155 milyon lirası ihracattı. 1933 yılında bu rakam 171 milyon liraya kadar düştü. 1934 senesinde 179 milyon lira, 1935 senesinde 182 milyon lira, 1936 senesinde 210 milyon liralık, 1936 yılında 92.5 milyon lira ithalat, 117,7 milyon lira ihracat olmak üzere toplamı 209.2 milyon liralık dış ticaret gerçekleşti. 1937 dış ticaret hacmi 252 milyon liraya çıktı. 1924-1929 arasındaki yıllarda dış ticaret hacmi 350-450 milyon hadlerindeydi.⁴⁷ 1938'de 1937'ye nazaran ihracat 6.962.000 lira fazla, ithalat ise 35 milyon 458 bin lira fazla ile sonuçlandı. İthalatta görülen fazlalık pamuklu ve yünlü mensucat, demir ve çelik, makineler, kara nakil vasıtaları ve sair maddelerden kaynaklanmaktaydı. İhracattaki artış ise fındık, kuru üzüm, ham pamuk, kuru incir, krom, ceviz gibi ürünlerden kaynaklandı. 1938'de 1937'ye nazaran ilk dokuz ayında ithalatın fazla olmasının sebepleri; Almanya, İngiltere, Çekoslovakya ve Amerika'dan yün mensucat, pamuk ipliği, pamuklu mensucat, demir ve çelik, makineler, kara nakliye araçlarının alınmasıydı.⁴⁸

8 Ekim 1937'de imzalanan Kliring Ticaret Anlaşması geçerliliğini İkinci Dünya Savaşı boyunca korudu. Ancak savaş yılları boyunca Türkiye'nin almış olduğu farklı tavırlardan dolayı Sovyetler'in ithalat ve ihracat işlemlerini anlaşmaya dahil edici bir şekilde yapmasının önüne geçti. Almanya ve arkasından İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmaları Türk Hükümetinin Sovyetler'e karşı izlediği ticaret politikasında etkili oldu. Sovyetler bu durumda sekiz milyon dolarlık anlaşmanın geri ödemelerinden yararlanmaya çalıştı ancak başaramadı.⁴⁹ İkinci Dünya Savaşı'nın kazanılmasının ardından yeniden şekillenen dünyada Kliring Anlaşmalarını sonradan kendi dış ticareti için daha uygun bulacak olan Sovyetler Birliği Türkiye ile olan ithalat ve ihracat işlemlerinin Kliring üzerinden devam etmesini henüz istemiyordu. Bir grup Türk tüccar Sovyet Ticaret Temsilciliğine başvurmuş ve Kliring Anlaşması'na dahil olacak şekilde Sovyetler'den tarım aletleri, petrol ürünleri ve kereste olmak üzere birçok ürünü ithal etmek istiyordu.⁵⁰ Türk Hükümeti, Sovyet elçiliğine 15 Temmuz 1949'da yeni dış ticaret anlaşması imzalamak istediklerini bildiren bir nota verdi. 1937'de imzalanan Kliring Ticaret Anlaşması'nın süresi 25 Ağustos 1949'da sona erecekti. Eğer Sovyet

47 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 30.10.0.0/162.133.6., 07.12.1938.

48 BCA., 30.10.0.0/24.139.1., 08.02.1939.

49 RGAE, Fon: 413, Opis: 12, Delo: 6824, s. 2-11

50 RGAE, Fon: 413, Opis: 24, Delo: 2949, s. 81

tarafı da hem fikir olursa Türk Hükûmeti Kliring Ticaret Anlaşması'nın aynı koşullarda geçerliliğini korumak üzere devam etmesinden yanaydı.⁵¹

Sonuç

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki dış ticaret ilişkileri her zaman lineer bir çizgi şeklinde ilerlemedi. İnişli ve çıkışlı bir seyir izleyen Türk-Sovyet iktisadi münasebetleri dünya ekonomisinin durumu nasıl olursa olsun bir ticaret anlaşması çerçevesinde uyumlu bir çalışma zeminini bazen biraz zaman alsa da buldu. 1927 Ticaret Anlaşması her iki ülkenin de çıkarına olan bir anlaşma olsa da süresi 1930 yılında dolduğunda dünyada, Türkiye'de ve Sovyetler Birliği'nde artık farklı iktisadi koşullar ve ihtiyaçlar hasıl oldu. NEP döneminin bitimine doğru sağlanan anlaşmada Sovyetler'in en önemli isteği birinci ve ikinci sanayi planlarında kuracağı fabrikalar için ham madde bulma zorunluluğuydu. Türkiye ise tarım ürünlerini ve ham maddelerini ihraç edecek ve bunu her sene belli bir garanti altına alacak pazarlar arayışındaydı. Dünya Ekonomik Buhranı'nın başlangıcı Lozan Anlaşması'nın Türkiye'nin bazı ülkeler karşısında gümrük politikalarını belirlemesini engelleyen sürenin sonuna gelmesi ile çakışınca Türk Hükûmeti için bağımsız dış ticaret politikaları belirleme imkânı doğdu. İlk uygulanan politikalar gümrük oranlarının yükseltilmesi, ithalat üzerinde kontenjan konulması, takas işlemlerinin başlatılması, bazı ithalat ve ihracat için blokajlar konulması ve nihayetinde Kliring Anlaşmaları imzalamak oldu. Kliring Anlaşmalarının ilk öncüsü sayılabilecek netto-balans üzerinden kurgulanan ticaret anlaşması Türkiye ve Sovyetler arasında 1932'de imzalandı. İlerleyen yıllarda Kliring Anlaşmalarını kendi dış politikasını uygulama zemini bulmak için Almanya'nın lehine işlediğini fark eden Türkiye bu duruma hemen başka ülkelerle ikili görüşmeler ve anlaşmalar yaparak karşılık verdi. Ancak 1930'lı yıllar boyunca ülke ayırt etmeksizin Türkiye'nin amacı tarım ve ham madde ihraç ürünlerine yüksek fiyatlı pazarlar bulmak oldu. Diğer yandan da ülkenin üretici güçlerini ayağa kaldırmak için devlet sermayeli yatırımlar ön planda tutuldu. Böylelikle özellikle 1930'ların ikinci yarısının mottosu devletçilik ve korumacılık oldu. Bu bağlamda Sovyetler Birliği her ne kadar gönüllü olmasa da bu dönemde ve savaş sonrası yıllarda Türkiye ile olan dış ticaretini Kliring Anlaşmaları üzerinden yürütmeyi tercih etti.

51 RGAE, Fon: 413, Opus: 24, Delo: 6159, s. 2

Kaynaklar

Rosiskiy Gosudarstvenniy Arhiv Ekonomiki (Rusya Devlet Ekonomi Arşivi), (RGAE),

RGAE Fon: 413, Opus: 13, Delo: 566.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 1969.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 2310.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 2908.

RGAE, Fon: 413, Opus: 13, Delo: 1414.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 2912.

RGAE, Fon: 7590, Opus: 3, Delo: 882.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 3632.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 3223.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 3342.

RGAE, Fon: 413, Opus: 12, Delo: 6824.

RGAE, Fon: 413, Opus: 24, Delo: 2949.

RGAE, Fon: 413, Opus: 24, Delo: 6159.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.)

BCA., 30.10.0.0/162.133.6., 07.12.1938.

BCA., 30.10.0.0/24.139.1., 08.02.1939.

Bilgiç Erdal, "Atatürk Döneminde İmzalanan Türk-Sovyet Ticaret Anlaşmaları", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-imzalanan-turk-sovyet-ticaret-anlasmalari/>, son erişim tarihi: 27.20.2022.

Çavdar Tevfik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

Gasratyan M. A., Moisiyev P. P., *SSSR i Turtsiya 1917-1979*, Nauka, Moskva 1981.

Genin A. İsrail, "Noviy Torgoviy Dogovor Mejdu SSSR i Turtsiyey. Vneşniyaya Torgovliya", *Noviy Vostok*, God İzdaniya 8, Yanvar 1938, No. 1.

Koptevsky V. N., *Rossiya-Turtsiya Etapı Torgovo-Ekonomiçeskovo Sotrudniçestva*, IV RAN, Moskva 2003.

Pamuk Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Tezel S. Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/1203.pdf>, son erişim tarihi:17.10.2022.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/1230.pdf>, son erişim tarihi:17.10.2022

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/1433.pdf>, son erişim tarihi:17.10.2022.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/1533.pdf>, son erişim tarihi:17.10.2022.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/1989.pdf>, son erişim tarihi:17.10.2022.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/2112.pdf>, son erişim tarihi:17 Ekim 2022.

<https://www.resmîgazete.gov.tr/arsiv/3655.pdf>, son erişim tarihi: 17.10.2022.